

Леонід КОГАН
(м.Любек, Німеччина)

НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКИЙ У 1860-Х РОКАХ

60-і роки XIX ст. займають особливе місце в історії Новограда-Волинського. До цього часу на протилежний берег ріки Случ переправлялися за допомогою порому, а близько 1862 р. обидва береги сполучив дерев'яний міст кружальної системи з трьома арками на двох кам'яних биках і берегових підвалинах. [1] З обох сторін він був обнесений красивими чавунними ґратами. Висота мосту над рівнем води становила близько п'яти сажнів. [2, с. 101] До нього була продовжена і вимощена каменем Житомирсько-Шосейна вулиця (нині – частини вулиць Соборності, Волі та Житомирської), яка разом з Корецькою (нині – вул. Шевченка) входила до складу Києво-Брестського шосе. Від Житомирсько-Шосейної на південь була прорізана вулиця Тюремна, наприкінці якої близько 1865 р. з'явився будинок нової в'язниці (у радянський період – військовий склад по вул. Волі). Західний кордон міста просунувся до кінно-поштової станції (будівлі по вул.Шевченка навпроти автовокзалу), звідки починалося Ново-Корецьке шосе. 1861 р. на території древнього замку зведено новий кам'яний собор Преображення Господнього [3, с.160] (зруйновано у 1935 р.). Мабуть, ця подія спричинила перейменування частини вулиці Корецької, що починалися раніше від Базарної площі (нині – площа Лесі Українки), на Соборну. До новобудов цього періоду належать також будинки Висоцького на вулиці Гутинській (нині – районна бібліотека) і пожежної команди на Троїцькій вул. (не зберігся). [4] Важливі господарські об'єкти виникли на правобережжі Случі, у маєтках Євгенії Мезенцевої (Уварової), які пізніше увійшли до складу міста: 1860 р. у Ново-Звягелі засновано новий винокурний завод [5, с. 819] (зараз на цьому місці підприємство «Біоветфарм»), а 1868 р. у Лубчицях споруджено триповерховий водяний млин із крупчаткою [6, арк. 53] (зберігся донині).

За даними «Географическо-статистического словаря Российской империи», 1865 р. у Новограді-Волинському нараховувалося 386 будинків, з яких лише 15 були кам'яними, а загальна кількість жителів становила 7514 душ. Конфесійний склад населення був таким: католики – 992, старообрядці – 72, євреї – 3440, решта – православні. [7, с. 519] Дещо іншими є дані, які наводить відомий волинський історик Василь Гнатович Пероговський: всього – 8174 жителів, з яких євреїв – 3724, православних – 3436, католиків – 920, старообрядців – 76, лютеран – 11, мусульман – 6. Ця статистика

відноситься, мабуть, до 1867 р. Крім собору, в місті знаходилися також церкви Св.Троїці (приходська), Різдва Богородиці (цвинтарна) й Архистратига Михаїла (тюремна), костюл Воздвиження Хреста, римо-католицька каплиця, Велика синагога та 8 єврейських молитовних будинків. [8, с. 7] 1865 р. нараховувалося 182 лавки, 16 постійних дворів і 1 трактир. Майже всі торговельні заклади були зосереджені на Корецькій вулиці. Крім недільних базарів, п'ять разів на рік влаштовувалися ярмарки: Хрещенський (6 січня), Троїцький, Петропавлівський (29 червня), Преображенський (6 серпня) і Дмитрівський (26 жовтня). Найбільший торговий обіг мав останній з них. Серед 220 ремісників 134 були майстрами. [2, с. 101; 7, с. 519-520; 9, арк. 14зв-41] До числа ремісників входило 8 хлібників, 12 булочників, 8 м'ясників, 26 кравців, 24 шевці, 1 модистка, 2 шмуклери, 20 пічників, 6 мулярів, 10 столярів, 4 мідники, 2 бондарі, 6 римарів, 4 мотузники, 2 «штукарщики», 2 годинникарі, 8 ковалів, 3 ткачів, 1 токар, 2 слюсарі, 4 склярі, 2 золотих справ майстри. [8, с. 7] Промисловість міста була представлена 4 шкіряними заводами, 2 свічними заводами, 2 цегельнями та тютюновою фабрикою. На цих підприємствах працювали лише 43 робітники. Один із шкіряних заводів, що належав купцю другої гільдії Я.-Ш.Кіршону, знаходився на міській землі за рікою Случ. Хоча ріка була тоді судноплавною (по ній перевозили лісопродукти і зерно), навантажувально-розвантажувальні роботи на її берегах у межах міста не проводилися. [2, с. 101; 7, с. 519-520; 9, арк. 39зв-40] Тутешні євреї торгували переважно смолою. Її видобували у навколишніх поміщицьких лісах, звозили у місто і потім розвозили у Старокостянтинів, Балту та інші міста Волинської й Подільської губернії. Річний обіг торгівлі смолою сягав 30 тисяч крб. сріблом. По шосе через Новоград-Волинський постійно рухалися великі обози з цукром, головним чином, з Шепетівки. Існувала застава для стягування шосейного збору. [8, с. 7]

На думку В.Пероговського, за чистотою Новоград-Волинський був на той час найкращим серед усіх повітових міст Волині. З другого боку, «когда вы подъезжаете, с какой угодно стороны, к городу, – пише він, – вас не поражают ни исторические развалины старинных зданий ... как в других городах, ни здания новые. Гóрода вы почти не видите, он утонул в садах. Вам бросаются только в глаза соборная церковь, костёл и тюрьма». Серед інших споруд Пероговський згадує руїни Звягельського замку, муровані будинки соборного причту і повітового казначейства, а також міську лікарню в будинку Козаревича. Бідність архітектурних форм він пояснює відносно

невеликим віком міста, яке було закладено у XVI ст. Ліхтарі тут, на відміну від інших повітових міст, не стояли заради прикраси, а освітлювали нічні вулиці. [8, с. 7]

У кореспонденції під назвою «Из Новградволинска [10]» В.Персидська звертає увагу на особливості забудови міста і побут його населення. Годішній Новоград-Волинський вона поділяє на стару і нову частини. Старе місто, розташоване біля лівого берега ріки Случ, виглядало непривабливо: «улицы чрезвычайно узкие и кривые, дома очень незavidные ...» Тут, в районі базарної площі, знаходилися міська дума, гауптвахта, військовий лазарет, нова і стара церкви, костюл і повітове казначейство, а також численні лавки і бойня. Останню віддаляли від міської думи якісь 30 чи 40 кроків, що, на думку Персидської, могло становити небезпеку для городян під час епідемії холери. Високу смертність серед євреїв (315 серед 505 померлих протягом 1866 р.) кореспондентка пов'язує з антисанітарними умовами життя єврейського населення, яке було зосереджено в центрі міста, поблизу лавок: «Дома их тесно застроены, необыкновенно грязны, без дворов, помойных ям, почему все нечистоты выливаются на улицы». Повну протилежність старому місту становила його нова частина, яка виникла вздовж Києво-Брестського шосе. Вона починалася за мостом, від шлагбаума, і закінчувалася біля кінно-поштової станції. «На этом протяжении (около 2 вёрст) находятся все лучшие дома, довольно просторные и красивые, – пише Персидська. – Тут же и лучшие лавки и, наконец, присутственные места, из которых письменная почта, уездный суд и полицейское управление помещаются в очень больших домах.» У цій самій частині знаходилися міська лікарня і два готелі. Сильне враження на кореспондентку справили краєвиди Случі: «Мне не приходилось видеть ни в Малороссии, ни на Украине другой реки, столь причудливой и столь своеобразной роскошными видами, как Случь от Новградволинска и до м. Городницы». [2, с. 101]

На свій подив, Персидська зустріла в місті значну кількість вихідців з російської глибинки – старовірів-безпопівців, яких тут звичайно називали «кацапами». Двоє з них тримали досить багаті лавки з московськими і тульськими виробами, інші займалися хліборобством, городництвом, теслярством, продажем льону і молочних продуктів. Жили вони на околицях міста. Їхні хати як зовні, так і всередині були надзвичайно чистими. Кореспондентка згадує також німецьких колоністів, котрі мешкали у навколишніх поселеннях. Деякі з них розповіли їй, що прибули сюди з Царства Польського через дорожнечу дров, сіна та інших продуктів, які в Новограді-

Волинському були дуже дешевими (сажень дров коштував 5 карбованців). Німці займалися землеробством, перевезенням дров у місті, виробляли полотно і грубі шерстяні тканини, сир і масло відмінної якості. Масло вони продавали в місті: влітку – по 9, а взимку – по 15 копійок за фунт. «Вообще, – пише Персидська, – колонисты эти трудолюбивы и честны; женщины отличаются необыкновенной чистоплотностью и строгой нравственностью.» На погляд кореспондентки, тут залишилося ще багато польського: у розмовній мові місцевого населення, а також у народних піснях зустрічаються польські слова; досі користуються застарілими мірами – ліктем і корцем, незважаючи на їхнє офіційне скасування. Чимало здивував її поширений серед тутешніх селян і міщан звичай цілувати руку на ознаку глибокої поваги, що був впроваджений, на думку кореспондентки, польським панством. «Они даже как бы обижаются, – пише вона, – если вы невольно отрываете руку в ту минуту, когда её хотят поцеловать». Персидська визнає, що ставлення до росіян тут, як і скрізь, недоброзичливе. Як доказ вона наводить випадок з однією молодою полькою, яка шукала роботу в будинку російського чиновника, але знайомі польські дами всіляко прагнули відмовити її від цього наміру. Інша полька, з якою познайомилася кореспондентка, у розмові з нею підкреслювала, що залишається католичкою, але не може вважати себе справжньою полькою, поки немає польської держави. [2, там само]

Персидська відзначає високі ціни на житнє борошно (65 коп. за пуд) і пояснює це монополізацією торгівлі єврейськими купцями. Товари вони отримували переважно з Варшави і Бердичева, деякі – з Бродів. Незважаючи на те, що привіз з Бродів здійснювався, скоріш за все, контрабандним шляхом, галантерейні й мануфактурні вироби в Новограді-Волинському були досить дорогими. На відміну від міст Полтавської та Київської губерній, де по суботах і в святкові дні натовпи жебраків ходили по хатах просити милостиню, у Новограді-Волинському це явище майже не спостерігалось. Більш як за півроку перебування в місті до квартири кореспондентки приходили лише лічені жебраки. Єврейська громада міста утримувала богодільню за рахунок прибутків з так званого коробочного збору (600 крб. на рік), і тому Персидська жодного разу не зустріла тут єврея, що жебракував. Проте вона була неприємно здивована, коли побачила німецьких колоністів, серед яких були здорові парубки 16-20 років, котрі просили милостиню. Батьки скаржилися їй, що розорилися під час польського повстання. [2, там само]

Навпаки, Пероговський відмічає значну кількість жебраків, котрі збирають милостиню і пропивають її у шинках: «Они шляются по улицам, по домам еврейским постоялым, заходят в дома христиан, выкрикивают под окнами домов свои просьбы и молитвы». 1866 р. у Новограді-Волинському нараховувалося 52 шинки (1864 р. їх було 88), що було занадто для такого невеликого міста. У свята та у неділю вночі лунали пісні та крики п'яних, які поверталися з гульні, але ніхто на це не звертав уваги. Серед «злачних місць» Пероговський виділяє шинок напроти лікарні, перед мостом, і так званий «Париж», за мостом: «Здесь не только пьют за деньги, но и в долг и под заклад вещей; сюда приносятся воровские вещи и сбываются тут; здесь и развратничают ... Сюда сбегаются пешком и на извозчиках покутить и поплясать ... расфранченные и принаряженные горничные и кухарки, лакеи, солдаты и рабочие. По милости евреев, заманивающих всеми недозволенными способами в кабаки народ, особенно в праздники, иногда приходится быть и без обеда кому-нибудь из хозяев: вы послали свою прислугу на базар за покупками, кабаки на каждом шагу, а евреи так добры, так услужливы, они так и ждут, как бы угостить вашего слугу; тот нарежется с самого утра – и вы без обеда. И удивительное дело! Евреи распаивают христиан всевозможными способами. А сами не пьют. Это стыд и срам для христиан, что они проводят дни воскресные и праздничные в домах еврейских в пьянствовании и разврате. Церкви часто бывают пусты, а кабаки набиты народом!» Рекрути у заїжджих дворах під час набору остаточно спивалися, розважалися з повіями. Через те що останні не проходили ніякий медичний огляд, у міській лікарні було чимало хворих на сифіліс. [8, с. 7]

Культурне життя міста виглядало надзвичайно безбарвним. Ні клубів, ні аматорських вистав, ані вечорів, де могла б зібратися місцева інтелігенція, тут не було. Персидська пояснює це відсутністю спільних інтересів у городян, розділених на дрібні групи. Навіть міський сад (парк) влітку нерідко залишався порожнім. Зате людно було в одному з готелів, що був на утриманні єврея, де щовечора грала в більярд новоград-волинська молодь. Тут також обмінювалися думками, дізнавалися всілякі міські новини та плітки, які звичайно переповідала дочка власника готелю. 1866 р. в Новограді-Волинському відкрилася російська бібліотека, яка знаходилася в приміщенні повітовомго суду. Нею керували повітовий суддя (тоді цю посаду займав згадуваний вище В.Пероговський) і один із столоначальників. За рахунок пожертвувань тутешніх чиновників виписували періодичні видання: «Северная Почта», «Киевлянин», «Русский Инвалид», «Современник», «Отечественные Записки», «Русский Вестник», «Вестник

Европы» і «Вестник Западной России». Всього у бібліотеці нараховувалося близько 400 книг, але на той час серед них ще не було творів російських класиків. Частину літератури подарували місцеві посадовці. Послугами бібліотеки користувалися лише 24 особи. Серед них були мирові посередники, акцизні чиновники, російський купець, польський поміщик, рабин, а також дрібні чиновники суду, поліції та казначейства. На початку 1867 р. плата за читання становила 5 коп. на добу, 33 коп. на місяць і 4 крб. на рік. [2, там само] У 1863 р. в освітніх закладах міста навчалася дуже мала кількість дітей: 17 хлопчиків у приходському училищі й 20 хлопчиків у єврейському казенному училищі. [7, с. 519] 1869 р. тут відкрилося двокласне міське училище з чоловічим і жіночим відділеннями та підготовчим класом. [3, с. 160; 11, арк. 126-128] Позитивні зрушення у культурно-освітньому розвитку Новограда-Волинського 1860-х років відбулися завдяки сприянню міського голови, почесного громадянина Йосипа Тимофійовича Серватовського, котрий перебував на цій посаді понад 20 років.

* * *

1. ЦДІАУ в м. Києві. – ф. 692 оп. 1 спр. 6759.
2. Персидская В. Из Новградволинска. /«Киевлянин». – 1867 г. – №25. – 25 февраля.
3. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Том 1. – Почаев, 1888.
4. ДАЖО. – фр. 128 оп. 1 спр. 932.
5. Весь Юго-Западный край на 1913 г. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губ. – Киев, 1913.
6. ДАЖО. – ф. 10 оп. 1 спр. 522.
7. Семёнов П. Географическо-статистический словарь Российской империи. – т. III. – СПб, 1867.
8. Переговский В. Историческое и статистическое описание города Новградволинска. /«Волынские губернские ведомости». – 1868 г. – №2. – 4 января.
9. ДАЖО. – ф. 118 оп. 13 спр. 931.
10. Один із варіантів тодішнього правопису назви міста
11. ДАЖО. – ф. 71 оп. 1 спр. 1515.